

Михалевич І. Ю.,
аспірант кафедри української літератури
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

ОБРАЗ СВЕКРУХИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЖІНОЧІЙ ЛІРИЦІ

Анотація. У статті здійснено спробу узагальнення образу свекрухи в українській жіночій пісні та актуалізувати питання стосунків між нею та невісткою. Матеріалом для створення такого образу постає його сприйняття саме з погляду невістки.

Ключові слова: образ свекрухи, жіноча пісня, найпоширеніші мотиви жіночої лірики.

Постановка проблеми. Побут сучасного модерного суспільства дедалі більше віддаляє нас від традиційних норм наших предків. Основою для реконструкції давньої звичаєвості і єдиним джерелом її пізнання можна вважати пісні побутового характеру. Найчисельнішу групу такого матеріалу становить жіноча пісня. Сучасне покоління слабо уявляє собі життя в традиційній родині, яка налічувала три покоління. Традиційна сім'я визначалася такими персонажами, як чоловік, жінка, свекор, свекруха та їхні діти і внуки. Інкорпорованою в таку сім'ю виявлялася лише невістка. Її статус красномовно відображає приказка: «Невістка – чужа кістка». Тому не дивно, що саме вона постає у багатьох піснях головним транспонантом найтонших почуттів, настроїв, переживань. Рідко вони бувають ідеалістичними.

Інша справа з антагоністичним образом свекрухи, який наше уявлення протиставляє попередньому, змальовуючи одним із найжорстокіших персонажів родинного побуту українців. Нерідко (як нам видається) саме вона є причиною усіх негараздів та перепон для новоствореної сім'ї. Чоловікова мати безпосередньо або ж через вплив на інших родичів своїми діями, поведінкою моделює подальше життя молодят: чи то щасливе, чи наповнене незлагодою та прикрими інцидентами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження жіночих образів фольклору (детально або ж опосередковано) дотепер велися у казковій прозі (В. Суковата, Л. Мушкетик, О. Наумовська), баладах (В. Козловський), весільній обрядовості (Хв. Вовк, З. Марчук, С. Подолук), поодинокі напрацювання чи згадки – щодо інших жанрів народної творчості. Побіжно, але торкалися цієї теми чимало дослідників. Дотичні розвідки (осібні чи у співавторстві) знаходимо і серед сучасних етнологів, культурологів, істориків – М. Гримич (життєвий цикл людини; традиційна культура українців з погляду гендерно-вікової стратифікації; жіноча субкультура), О. Кісь (жіноцтво крізь призму історії України; удovina доля), І. Ігнатенко (дошлюбні відносини; життя жінки після заміжжя) та ін.

Найбільш близькою за тематикою до нашого дослідження є монографія С. Подолук, яка подає чи не найдетальніший аналіз жіночих персонажів в обряді весілля. Авторка простежує функції образу свекрухи, покладені обрядовою складовою частиною весілля. На думку фольклористки, чоловікова мати під час весілля виконує роль жриці та є оборонницею родинного вогнища [7, с. 216]. Проведення різноманітних захисних, очисних ритуальних елементів, які відбуваються під час весілля за участю свекрухи з метою прийняття у свій рід чужинки,

таким чином, передбачає міфологічне підґрунтя обрядових дій цього образу.

Як стверджує С. Подолук у своїх аналітичних міркуваннях далі, фольклорні пісні за участю свекрухи та невістки, які тематично не виходять за змалювання повсякденного побуту, «виникли на ґрунті не обрядових, ритуальних явищ, а побутових», «втративши первісні світоглядні основи...» з метою звичайного відображення родинних стосунків» [7, с. 219].

Мета статті – з'ясувати, яку ж роль відіграє образ свекрухи в жіночій необрядовій ліриці, котра, за висновками більшості науковців, виникла набагато пізніше обрядової, причому на основі останньої. Чи збереглися рудименти міфологічного мислення обрядової сфери у родинно-побутових текстах, чи останні постали на суто побутовому поприщі і жодним чином не мають стосунку до обрядових первенів?

Виклад основного матеріалу. Отже, для характеристики ментальних особливостей народу яскравим прикладом виступають образи свекрів, чоловікової рідні, а надто – його матері:

А чужа сторона І без вітру шумить. Чужий батько, чужа мати І не б'ють, то болять [2].

Свекруха – особливий персонаж у жіночій пісенності, оскільки є не лише символом доброї, мудрої жінки, котра з любов'ю приймає у свою сім'ю невістку, любить, навчає, а інколи і захищає її перед сином. Так само часто вона постає перед нами у піснях як один із найкolorитніших представників чоловікової родини, коли співжиття із нею молодят асоціюється з найгіршим досвідом, впливаючи на всю їх подальшу сімейну долю і благополуччя. Дуже влучно з приводу цього зазначає П. Будівський: «У піснях любляча до самозабуття своїх дітей мати, і ненавидяча всією душею невістку свекруха – ці дві сторони однієї ж особи, звернені до свого та чужого» [5, с. 35].

Образи свекрухи в жіночих піснях українців змальовані не надто жорстокими, проте кількісно та з яскравою поетикою (метафора, гіпербола, порівняння, метонімія, епітети тощо):

Аж свекруха йде, Як змія гуде [6, с. 100–101]; *Як свекруха йде, Як оса гуде: А я прийшла, молоденька, та й стала до миски, А свекруха походжує та ідула писки... Ой ци ти, свекрушенько, вдурила, вдурила? Нині днинка петрівная, а я ще не їла!* [8, с. 81]; *Через тую неньку стареньку Треба їсти сирую землянку: Через тую старую суку Треба брати з мильним розлуку* [8, с. 91–92]; *Скачи, скачи, стара суко, Хоть на одній ніжці, А щоб знала, як годити Молодій невістці* [8, с. 72].

Поширеним мотивом в українській жіночій ліриці є нарікання невістки на свекруху, коли та не будить її зранку, або ж навпаки: синова дружина любить поспати, а їй у цьому в чоловічій хаті заборонено. Як свідчать численні тексти, молодиця у новій господі чи не з перших днів перебування там мусила долучатися до господарських обов'язків, а то й перебирати деякі з них повністю на себе. Тому такі нарікання на «сонливу невістку» є зрозумілими, а свекруха, швидше за все,

навмисне не сприяє легкій роботі синовій дружини, вивіряючи її та осуджуючи перед сусідами:

А моя свекровка хужая од вовка: Сама рано встала, мене не збудила, Прийшла до сусіди, мене обсудила [1]; Спить невістка дрімливая, До роботи ленивая, А прядиво жде [3].

Стосунки між чоловіковою ріднею та невісткою охоплюють різноманітні конфлікти й перипетії, а словесні перепалки зводяться до взаємних образ:

Ти, невістко, ти, ледащице, не віддувай губи, Бо як озму ту кочергу, виб'ю тобі зуби [6, с. 104]; Ой на той двір, да милий мій, да вихор не вдарить, А свекруха, стара сука, вечеряти варить [6, с. 157].

Динаміка, гострота і емоційна яскравість розгортання таких подій забезпечується в піснях мовними засобами, паралелізмами, гіперболізацією образів. У такий спосіб ситуації видаються трагічними з комічним забарвленням і, навпаки, сповнені драматизму у зображенні жартівливих сцен:

Стала Галя кудроньки чесати. Глянь, Василю, біжить твоя мати. З її рота полум'ячко пише, З її носа дим кужелем йде! [8, с. 70].

Щодо інших сюжетних ліній, в яких змальовані перипетії між свекрухою та невісткою, можемо виокремити їх чималу кількість. Причини таких непорозумінь, здається, не виходять за сферу родинного побуту, адже сутички (а часто й стусани та бійки між жінками) зводяться до звичайної непокори назло одна одній. Ось що вбачає причиною таких непорозумінь П. Будівський: «Свої діти перебувають із нею в кровному сімейному зв'язку<...> Чужа невістка зазіхнула на її права в сім'ї, через те вона її так ненавидить і готова навіть згубити» [5, с. 35].

Інколи такі конфлікти набувають незрозумілого, смішного, здається, штучного характеру. Однак цікавими для нас у фольклорних записах весільної звичаєвості, є непоодинокі факти, які розповідають про різноманітні випробовування нареченої. Деяку інформацію черпаємо зі згаданої монографії С. Подолук: «Інколи випробовування нареченої полягало у звичайному прибиранні хати на другий день зранку» [7, с. 200]. Посилаючись на праці дослідників поминально-поховальної обрядовості, авторка зазначає, що різноманітні ритуали із замітанням, розсипанням зерна, биттям посуду використовували і в поховальних обрядах, що, ймовірно, було пов'язано із культом предків [7, с. 200]. Чи відтворюють пісні такого плану звичайні побутові реалії, а чи мають відгомін прадавніх вірувань – питання не з простих:

*Поперу шмаття на річці, Свекруха каже – в горіліці...
Покладу шмаття на плоті, Свекруха каже – в болоті...
Вимастю хату – не біло, Измила лавку – не сіла...
Постелю постіль – не ляже, Замету хату – не стане [6, с. 94];
Поперу хуста у милі, Свекруха каже, що в глині,
Поперу хуста у лузі, Свекруха каже – в калюзі.
Помажу хату – не біло, Підведу припік – не рівно.
Помию ложки – не гляне. Замету хату – не стане [6, с. 228–229];
Хату мету, то вона перемиає, А слово скажу – переговорює.
Хліба вріжу – вона скоса гляне, А їсти хочу, аж серденько в'яне [8, с. 250].*

Як і у весільній обрядовості, частотним у текстах жіночої лірики є мотив посилення свекрухою невістки по воду. Сюжет таких пісень розповідає про нелегкі випробовування для невістки, на які її посилає саме чоловікова матір:

*В мене мати та не рідня: Посилає по воду Незобуту, не зодягнуту,
Головочку необв'язану, Тільки личком підперезану [8, с. 30–31].*

На вулиці молодицю можуть чекати хлопці, кпинитися з неї, ставлячись немов до чужинки. У весільній звичаєвості цей обряд, як зауважує С. Подолук, є відгомном поліандрії, коли «стосунки в парубочій громаді визначалися правом розбишацької ватаги» [7, с. 195], а посилення дівчини по воду пов'язане з жіночою ініціацією. Таким чином, якщо йдеться про один і той самий обряд, то, виходить, і в жіночій родинно-побутовій пісні свекруха виконує своєрідну роль особи, яка проводить ініціацію, різноманітні очисні ритуали для вступу чужинки у родинне коло.

Низка родинно-побутових текстів репрезентує мотив, що розповідає про гасіння лучини свекрухою:

– Десь ти, ліцино, в печі не була, Що ти, ліцино, та не горіла? – Я в печі була, ясно палала, – Свекруха лиха вогонь залляла [8, с. 256].

В результаті аналізу цього образу можемо виокремити кілька його функцій. Перш за все, це поняття може нести подвійне значення: у прямому сенсі залити лучину – обмежити когось у певній дії, «забрати» світло з оселі. Переносний відтінок цей образ набуває тоді, коли дія «залити» означає не давати жити (принижувати, дорікати, сварити, насміхатися, зневажати тощо).

Наскрізь метафоричні образи набувають тут очевидної символіки: сиру лучину, яка у пісні символізує жінку, постійно гасить вилита вода. Маючи фізичні властивості бути холодною, неприємною на дотик, «швидкою» (заливає вогонь вмить), тобто різкою у вчинках та розмовах, вона, безперечно, уособлює злу свекруху.

Аналізуючи у своєму дослідженні цей образ, С. Подолук на основі фольклорних записів робить спробу реконструювати функції цього персонажа на кожному етапі весілля. Один із таких прикладів, змальовуючи вороже ставлення свекрухи до невістки, розповідає про ритуал недопускання молодиці до печі, яка в давнину вважалася родинним оберегом. За прадавніми віруваннями, вважалося поганим знаком, коли новоспечена невістка загляне у піч, та ще й побажає смерті своїй свекрусі [7, с. 208]. Зрозумілим стає її небажання допускати чужинку до сімейного вогнища.

Чи мають між собою зв'язок два описаних мотиви, сказати важко, проте незрозумілою лишається мотивація дій свекрухи у жіночій ліриці. Навіщо забороняти невістці розводити у печі вогонь, коли та мусить виконувати у хаті всю роботу, зокрема приготування їжі?

Заради справедливості зазначимо, що зображення сфери людських стосунків у жіночих піснях, причому найчастіше між представницями донедавна чужих родів – між невісткою і свекрухою, – не завжди несуть негативне забарвлення. Так, є чимала кількість фольклорних текстів, в яких змальовані дружні, інколи по-материнськи щирі стосунки між цими жіночими персонажами, невістка демонструє вдячність чоловіковій матері за сина:

*Бодай моя свекрухонька ще провікувала, Що для мене, молододі, сина зродувала,
Бодай моїй свекрухоньці на душі легонько,
Бо як мені з єї сином жити солодонько [6, с. 136];
Ой ти зозулька рабейка, В мене свекруха добрейка.
Вона снідати наварить, Перед миленьким похвалить [4].*

Легідні, ввічливі звертання у спілкуванні з чоловіковою матір'ю часто демонструють пошану та теплі відносини між донедавна чужими людьми. Таким звертанням невістка кличе йти у садок, слухати пташку (а насправді перетворену на птаха свекрушину доньку), котра із сімейного обійстя теж пішла до чужої родини («у невістки»):

«Вставай, матінко, вставай, утінко, Щось у нашім саду, та на винограду Да пташка кує» [8, с. 49–50].

Невістка сумує і любить своїх батьків, однак і чоловіковий рід заслуговує на пошану та найтепліші почування з її боку.

Висновки. Отже, свекруху заслужено можемо вважати одним із найкolorитніших і найдраматичніших образів у жіночій пісенності. Численні пісенні тексти українців свідчать про її вагомий роль у родині, у житті дітей, перед невістками, яких треба навчити господарству, перед чоловіком, котрий все ж таки поступається місцем головного, віддаючи верховенство господині роду. В образі свекрухи – втілення злої, ненависної мачухи або ж доброї, чуттєвої матері, а тому таке двояке, неоднозначне сприйняття робить цей образ неповторним символом ментальності народу в українській родинній звичаєвості. Суперечки між свекрухою та невісткою, непорозуміння у побутових дрібницях, намагання свекрухи керувати у новоствореній сім'ї, показова непокора молодиці, словесні перепалки чи навіть бійки – це найпоширеніші теми, які відтворюють становлення особливих, комічних або ж драматичних, власне українських відносин між новоспеченими родичками.

Попри усталене твердження про відсутність обрядового змісту родинно-побутової лірики – чи це так, однозначно відповісти важко. Деякі з мотивів або ж окремі образи співзвучні з обрядовою звичаєвістю.

Література:

1. Архів ПВНЦ. – Ф. 6. – Од. зб. 8.
2. Архів ПВНЦ. – Ф. 6. – Од. зб. 11.
3. Архів ПВНЦ. – Ф. 6. – Од. зб. 21.

4. Архів ПВНЦ. – Ф. 6. – Од. зб. 27.
5. Будівський П.О. Українська народна лірика про сім'ю та побут / П.О. Будівський. – К.: Центр пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1993. – 129 с.
6. Пісні родинного життя. Збірник / Упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. Г.В. Довженко; Відп. ред. І.П. Березовський. – К.: Дніпро, 1988. – 359 с.
7. Подолук С.М. Жінки в українському весіллі: етноісторична обумовленість / С.М. Подолук. – Луцьк: ПП Іванюк, 2013. – 314 с.
8. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Ч. 2. – К.: «Дніпро», 1965. – 528 с.

Михалевич І. Ю. Образ свекрови в українській жіночій ліриці

Анотація. В статті предпринята попытка обобщения образа свекрови в украинской женской песни и актуализации вопроса отношений между ней и невесткой. Материалом для создания такого образа служит его восприятие именно с точки зрения невестки.

Ключевые слова: образ свекрови, женская песня, распространенные мотивы женской лирики.

Mykhalevych I. The image of mother-in-law in Ukrainian female song lyrics

Summary. The article attempts to generalize the image mother-in-law in the Ukrainian female song and actualize the relationships between her and daughter-in-law. Material for creating such an image is its perception from the point of view of the daughter-in-law.

Key words: image of the mother-in-law, female song, most common motives of the female song lyrics.